

BIOKULTURELLT ARV, LANDSKAP OCH PRODUKTION

Biokulturellt arv och alternativ matproduktion

POLICY BRIEF | NR 1 | 2022

Eva Svensson, Karlstads universitet

Hilde Rigmor Amundsen, Norsk institutt for kulturminneforskning

Margareta Dahlström, Karlstads universitet

Biokuma Policy brief 1:2022

Biokulturellt arv, landskap och produktion – Biokulturellt arv och alternativ matproduktion

Eva Svensson *CRS - Centrum för forskning om hållbar samhällsförändring, Karlstads universitet*

Hilde Rigmor Amundsen *Norsk Institutt for kulturminneforskning*

Margareta Dahlström *CRS - Centrum för forskning om hållbar samhällsförändring, Karlstads universitet*

Foto: Eva Svensson, Hilde Amundsen, Sigrid Josefsson och Christina Knowles

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Biokulturellt arv, landskap och produktion – Biokulturellt arv och alternativ matproduktion	4
Projektet Biokuma - Biokulturellt arv och alternativ matproduktion	6
Biokuma Workshop 1: Fokus på landskap och produktion	9
Lärdomar om biokulturellt arv, landskap och produktion	10
Behov av information och hjälp i regelverksdjungeln	10
Samarbete och nätverk	11
Utbildning av tjänstepersoner	11
Utökat ansvarsområde för existerande resurscentrum	11
Brist på infrastruktur	12
Slakterifrågan	13
Bete, särskilt skogsbete, kan vara begränsat	14
Hårt, och ständigt, arbete att driva småskaligt jordbruk	15
Framtiden för det småskaliga, djur- och miljövänliga jordbruket som gynnar det biokulturella arvet	16
Några rekommendationer	17
Att läsa om biokulturellt arv och historisk ekologi	19

BIOKULTURELLT ARV, LANDSKAP OCH PRODUKTION

– Biokulturellt arv och alternativ matproduktion

Fler och fler människor flyttar från landsbygden in till städerna. Många jordbrukande gårdar är sedan länge nedlagda, och än fler läggs ned i spåren av utflyttningen. Med minskad befolkning läggs också samhällsservice, som skolor och olika affärsverksamheter, ned. Landsbygden utarmas med andra ord demografiskt, ekonomiskt och socialt.

Utarmningen av landsbygden och nedläggningen av jordbruk skapar också problem för bevarandet och utvecklandet av vårt biokulturella arv. Det krävs människor som brukar marken och upprätthåller traditioner för att stora delar av vårt biokulturella arv ska må bra och vara tillgängligt för oss alla att uppleva.

Men vad är biokulturellt arv? Biokulturellt arv innefattar och överbrygger vad som annars delas upp i natur- respektive kulturarv. Biokulturellt arv inkluderar forn- och kulturlämningar, biologiskt kulturarv, flera uttryck för biologisk mångfald, ortnamn, historiska byggnader, traditioner osv. Det biokulturella arvet har byggts upp av många generationers brukande av landskapet, genom att odla jorden, låta boskapen beta i skogen, slå ängar, bygga hus, gravlägga sina döda, jaga vilt, fiska, resa, utöva religion, utveckla traditioner och berättelser. Men människors vardagsliv och fest ägde inte rum i ett vacuum. Det utspelades i en natur som påverkades av aktiviteterna och reagerade på olika sätt. Genom boskapens betande blev skogen luckig och artrik, med blandade trädbestånd och rika örtuppslag. Åkerbruk, hamling av träd och slåtter av ängar var andra källor till utvecklandet av en rik flora. Att människor höll bin för honungens skull bidrog också till den biologiska mångfalden.

När jord- och skogsbruk industrialiserades och blev mer storskaligt och människors arbete ersattes av stora maskiner, upphörde många av de verksamheter som producerade och reproducerade det biokulturella arvet. Successivt kom det biokulturella arvet att utarmas och mångfald att ersättas av monokulturer.

Bild 1. Den gamla finngården Ritamäki i Värmland, ett rikt biokulturellt arv med historiska byggnader, röjningsrösen efter sedan länge övergiven odling, alljämt hävdad ängsmark, kulturväxtrelikter och vårdträd. Ritamäki är ett naturreservat, med en rik biologisk mångfald skapad genom mångårig mänsklig verksamhet på platsen.

Bild 2. Husmannsplassen (norsk motsvarighet till torp/backstuga) Prøysen, Ringsaker, Hedmark. I denna stuga föddes Alf Prøysen 1914. Efter beslut av Riksantikvaren 2018 skyddas nu husmannsstugan med uthus, tun, hagmark med tillhörande skyddszon enligt § 19 i Lov om kulturminner

Det biokulturella arvet är värdefullt och samhället strävar efter att bevara det för framtiden. Både i Norge och Sverige finns lagstiftning och flera olika internationella, nationella, regionala och lokala former för att skydda utvalda områden och objekt såsom världsarv, nationalparker, naturreservat, kulturresevat (Sverige), områdefredningar (no.) och fredade kulturmiljöer (Norge), Natura 2000, riksintresseområden (Sverige), landskapsvärnsmråden (Norge), samt skydd av fornlämningar och hotade arter. Men oavsett former är det endast begränsade områden, som finngården Ritamäki (bild 1), som kommer i åtnjutande av resurser för bevarandeåtgärder. Ett exempel från Hedmark är den skyddade husmansplassen, Prøysen, den berömde vissångaren och författaren Alf Prøysens (1914-1970) barndomshem (bild 2). För att vårt biokulturella arv ska överleva till eftervärlden i större omfattning behöver fler områden förvaltas och utvecklas under vardagliga former vid sidan av de formella skydden.

Ideellt sett skulle vi behöva gå tillbaka till det traditionella sättet att bruka jord och skog för att få en rik reproduktion av det biokulturella arvet. Det är naturligtvis inte möjligt i dagens samhälle. Därför behöver man identifiera andra, nya möjligheter för vardaglig förvaltning och utveckling av det biokulturella arvet. Vi har därför valt att titta närmare på en spännande samhällsutveckling som pågår parallellt med

Bild 3. En skiss av det förindustriella jordbrukssystemet i skogsbygderna. I centrum en gård med bostadshus och uthus. Åkrarna är inhägnade för att boskapen inte ska komma in. Utanför inägomarken låg utmarken som användes för bete, små odlingslotter, jakt, vedtåkt och andra nyttigheter som produktion av järn och tjära och mycket annat. Ibland hade man också fåbodar eller sätrar dit man tog boskapen om sommaren. Teckning: Mikael Vendel.

utarmningen av landsbygden, nämligen det ökade intresset för djur- och miljövänlig och närproducerad mat hos både producenter och konsumenter. Det är något vi i projektet Biokuma kallar alternativ matproduktion, för att skilja den från det storskaliga, ibland närmast industriella, jordbruket. Många alternativa matproducenter använder till delar bruksmetoder som har likheter med det traditionella jordbruket, och har ofta inspirerats av traditionella produktionsformer och produkter. Är de alternativa matproducenterna svaret på behovet en vardaglig förvaltning och reproduktion av det biokulturella arvet?

PROJEKTET BOKUMA - BOKKULTURELLT ARV OCH ALTERNATIV MATPRODUKTION

Om man vill undersöka möjligheten att alternativa matproducenter kan bli vardagsförvaltare av det biokulturella arvet uppstår en rad följdfrågor. Hur ser alternativa matproducenter på det biokulturella arvet? Kan det biokulturella arvet vara en resurs som bidrar till matproducenternas verksamhet? Varför vill man bedriva alternativ matproduktion? Och hur är det att bedriva alternativ matproduktion, att skilja sig från normen, i en hårt styrd och reglerad sektor som jordbruk? Att vara småskalig och hantverksmässig när konkurrenter är storskaliga och mekaniserade? Hur ser marknad och försäljningskanaler ut? Vad tycker konsumenterna? Hur utbildar man nya alternativa matproducenter?

Frågorna är många. För att bidra till att besvara några av dem bildade svenska och norska forskare det två-åriga Interreg projektet ”Biokuma – Biokulturellt arv och alternativ matproduktion (2020-2022)” för att titta närmare på förhållandena i gränslandskapen Värmland och Hedmark. Vi visste redan inledningsvis att det fanns olika förutsättningar för småskaligt jordbruk på ömse sidor riksgränsen, och det föreföll därför sannolikt att det fanns erfarenheter och lärdomar att ”exportera” åt båda hållen.

Fältarbete är en viktig del i projektet. Under sensommaren och den tidiga hösten 2021, när ett tillfälligt lugn i den pågående Corona-pandemin tillät resor över den svensk-norska gränsen, besökte vi fyra gårdar som bedriver, eller bedrev, alternativ matproduktion; den biologisk-dynamiska gården Alm Østre och Bryn Gardsmeieri på den norska sidan samt Ridgedale Permakulturgård och Lillängens gårdsmejeri på den svenska sidan.

Fältarbetet bestod både av kartläggning av biokulturellt arv på gårdarna, och intervjuer med gårdsbrukarna. Vi kunde konstatera att det fanns, och förvaltades, biokulturellt arv på de fyra gårdarna. Det var fråga om tämligen ordinärt biokulturellt arv som spår av äldre åkrar i form av röjningsrösen och odlingsytor (bild 4), husgrunder (bild 5), gårdsdammar (bild 6), äldre byggnader (bild 7) och trädbevuxen men luckig och artrik betesmark (bild 8). Det fanns också inslag av traditionella grödor och gamla lantraser såsom fjällkor (bild 9).

Bild 4: Röjningsröse och gammal åkermark, Ridgedale.

Bild 5: En gammal och delvis nedrasad smedja, Lillängen.

Bild 6: Gårdsdamm Ridgedale.

Bild 7: Våningshus från 1733, Alm Østre.

Bild 8: Romonysetra med fjällbetesmark, Bryn Gardsmeieri.

Bild 9: Fjällkor på bete, Ridgedale.

Bild 10: Egg-mobil på Ridgedale. Hönorna betar i en inhägnad som flyttas runt så att de alltid har friskt gräs. Hönorna är i det lilla huset om natten som skydd mot rovdjur och värper där sina ägg. Solcellspaneler värmer hönshuset och ger ström till det elektriska stängslet.

Det biokulturella arvet var emellertid inte någon huvudfråga för gårdsdriften, även om det fanns ambitioner att utveckla vissa aspekter av de gamla traditionerna på gårdarna. Odling av äldre tiders grödor och hållande av gamla lantraser, bevarande av gamla byggnader, värn och gynnande av biologisk mångfald och harmoni med naturtopografiska förutsättningar var några intressen som nämndes i intervjuerna. Gårdsbrukarna ville dock inte i första hand se sig själva som traditionsbärare, utan mer som innovatörer (bild 10). Istället betecknade man ofta det moderna, storskaliga jordbruket som "traditionellt", och de egna driftsformerna som en utveckling för framtiden.

Intervjuerna präglades av ett stort engagemang för verksamheten och gårdsbrukarna tyckte att det fanns en hel del möjligheter för alternativ matproduktion. Ofta hade dessa också förstärkts av den pågående pandemin. Det var framför allt tre möjligheter, kopplade till temat för denna skrift "Biokulturellt arv, landskap och produktion"¹, som var återkommande i intervjuerna på alla fyra gårdarna:

1. Det finns ett växande intresse för lokalproducerad / småskaligt producerad mat som blivit ännu tydligare, och som har nått många fler, under pandemin.
2. Det finns ett växande intresse för djurvälstånd. Återigen har pandemin förstärkt detta.
3. Samarbete i olika former, nätverk och kunskapsöverföring har varit, och är, viktiga för att utvecklas.

---

¹ Andra teman i projektet såsom marknadskanaler och kunskapsöverföring kommer behandlas i ett kommande policybrief

Gårdarna brottades med en hel del problem, eller utmaningar om man så vill. Flera av dessa är kopplade till temat "Biokulturellt arv, landskap och produktion", och föreföll vara gemensamma. De återkom på olika sätt i intervjuerna:

1. Behov av bättre information och hjälp i regelverksdjungeln, inklusive frågan om ekologisk certifiering eller inte certifiering.
2. Infrastruktur för småskaligt jordbruk är många gånger problematisk, till exempel brist på logistik och tjänster, exempelvis närliggande slakterier med god djurvälfärd.
3. Bete, särskilt skogsbete, kan vara konfliktfyllt. Både i relation till intilliggande konventionellt drivna gårdar och i relation till skogsbruket.
4. Att driva småskaligt jordbruk är mycket krävande, en livsstil, med få möjligheter till ledighet. Hur orkar man det långsiktigt? Och kan man få andra att ta över?

För att fördjupa insikterna om omfattningen av dessa utmaningar och diskutera hur man skulle kunna lösa problemen, satte vi dem i fokus för Biokumas första workshop.

BIOKUMA WORKSHOP 1: FOKUS PÅ LANDSKAP OCH PRODUKTION

I projektet har vi planerat att genomföra två workshopar med forskare, gårdar, representanter från involverade myndigheter och organisationer samt andra intressenter. Enligt ursprungsplanen skulle den första ha genomförts redan våren 2021, men det satte coronapandemin stopp för. Vi ville helst kunna träffas "live". Av olika skäl, inte minst de involverade gårdarnas arbetsbelastning, sattes slutet av januari 2022 som nytt datum för den första workshopen. Tanken var att vi skulle träffas under två dagar med givande möten och god mat på Opaker gård, Grue kommun i Hedmark. Men så kom Omikron-varianten och nya restriktioner infördes i både Norge och Sverige. Vi blev tvungna att ta beslutet att istället genomföra en kortare workshop digitalt.

Torsdagen 20 januari möttes vi på Zoom (bild 11). Vi som var med på workshopen representerade Karlstads universitet, Norsk institutt for kulturminneforskning, Høgskolen i Innlandet, gårdarna Ridgedale, Karterud och Alm Østre, Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen, Jønsberg videregående skole, Förbundet Svensk Fäbodkultur och utmarksbruk, Föreningen Värmlands Säterkultur samt en fristående forskare om norsk säterkultur. Tyvärr kunde inte någon från gården Bryn vara med, eftersom den föregående nattens storm slagit ut deras internet. Lillängen hade inte heller möjlighet att delta.

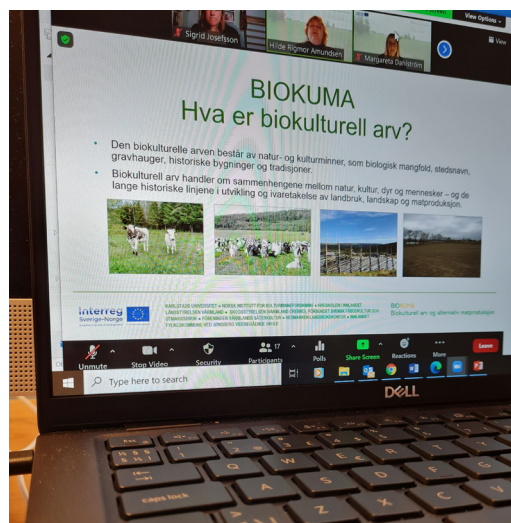

Bild 11: Biokuma-workshop på Zoom.

Under ledning av vår processledare Anna Blomquist diskuterade vi utmaningar, lösningar, rekommendationer och framtidsvisioner kopplade framför allt till produktion och arbetsprocesser på gårdarna.

Inför workshopen hade vi valt att, utifrån den information vi samlat in under fältarbetet och intervjuerna på gårdarna, fokusera på de fyra ovan presenterade utmaningarna:

- Behov av information och hjälp i regelverksdjungeln.
- Brist på infrastruktur.
- Bete, särskilt skogsbete, kan vara begränsat.
- Hårt och ständigt, arbete att driva småskaligt jordbruk.

LÄRDOMAR OM BIOKULTURELLT ARV, LANDSKAP OCH PRODUKTION

Med avstamp i workshopen och utifrån fältarbetet vid gårdarna och interaktion med andra aktörer vi har mött i projektet, följer här en sammanfattning av de viktigaste lärdomarna om biokulturellt arv, landskap och produktion. Vi har inte några färdiga svar på de frågor och utmaningar som vi arbetar med i projektet, men en mängd teman och förslag från gårdarna och andra aktörer som kan bidra till möjliga lösningar. Dessa ska ses som inspel och rekommendationer till relevanta myndigheter och andra forskare med ansvarsområden och den kompetens som krävs för att förbättra möjligheterna för alternativa matproducenter att gynna det biokulturella arvet. Lärdomarna presenteras utifrån de fyra utmaningar som vi fokuserade på i workshopen. Vi avslutar med ett avsnitt om framtiden för det småskaliga djur- och miljövänliga jordbruket som gynnar det biokulturella arvet samt några rekommendationer till andra producenter och myndigheter.

BEHOV AV INFORMATION OCH HJÄLP I REGELVERKSDJUNGELN

Det finns många, ibland motstridiga, regelverk som de småskaliga producenterna behöver förhålla sig till, i synnerhet de gårdar som bedriver en mångsidig verksamhet. Att tillsynsansvaret dessutom är utspritt till flera olika myndigheter underlättar inte gårdsbrukarnas arbete. Detta innebär flera utmaningar, dels kapacitetsmässigt för gårdarna, dels för att regelverken i stor utsträckning är avpassade för storskalig matproduktion. Regelverken behöver omarbetas för att kunna ta hänsyn också till småskaliga, alternativa matproducenter, vilket det inte alltid finns gehör för och får räknas som en politisk framtidsfråga. Redan nu behövs därför andra lösningar för att underlätta för dessa producenter och några förslag som lyftes i workshopen kan sammanfattas under tre rubriker; samarbete och nätverk, utbildning av tjänstepersoner samt utökat ansvarsområde för existerande resurscentrum.

Samarbete och nätverk

Samarbete mellan småskaliga producenter förekommer redan, men kan utvecklas ytterligare. Ett konkret exempel som lyftes var hur gårdar som bedriver grönbetesproduktion av kyckling genom en gemensam Facebook-grupp samarbetade om en skrivelse till Jordbruksverket för att beskriva deras situation i samband med fågelinfluensan, och behovet av att kunna skifta till någon form av inomhusbete. Det föreslogs också att det skulle vara en fördel om samarbeten och nätverk även kunde inkludera myndigheter och tjänstepersoner för att skapa en större hållbarhet och långsiktighet. På så sätt skulle också riskerna minska för att kunskap går förlorad när tjänstepersoner slutar, vilket ibland har lett till olika tolkningar av regelverk.

Utbildning av tjänstepersoner

Eftersom regelverken i stor utsträckning relaterar till storskalig produktion upplever de småskaliga, alternativa matproducenterna att de tjänstepersoner de är i kontakt med ofta har begränsad kunskap om deras driftsformer. De småskaliga matproducenterna behöver därför i viss utsträckning "lära upp" tjänstepersonerna och visa hur gårdarna har tolkat och anpassat regelverket efter den egna verksamheten. Ett ömsesidigt lärande mellan producenter och tjänstepersoner skulle kunna utvecklas på olika sätt, exempelvis genom samarbeten och nätverk som nämns ovan. Men det behövs också utbildning av, och kunskapsöverföring till, tjänstepersoner. I projektet har vi också fått exempel på hur det norska Mattillsynet kontaktade Bryn Gardsmeieri för att en nyanställd skulle få utbildning om gårdens arbetsprocesser på plats. Detta är ett positivt exempel på en myndighets medvetenhet om behov av kompetenshöjning och insikt om var man hitta rätt kunskap för detta. Samtidigt är det viktigt att beakta det merarbete som det innebär för gården att bidra till tjänstepersonernas utbildning. Ett rimligt förslag skulle därför vara att gårdsbrukarna skulle kunna få ekonomisk ersättning för en sådan tjänst.

Utökat ansvarsområde för existerande resurscentrum

I Sverige finns det ett nationellt resurscentrum för mathantverk som heter Eldrimner. Genom ett regeringsuppdrag arbetar Eldrimner med utbildning och kunskapsförmedling samt ger stöd och inspiration till mathantverkare. Eldrimner arbetar över hela landet i samverkan med olika aktörer, och är en mycket bra resurs för mathantverkare som direkt eller indirekt berör de småskaliga gårdarna. I Norge finns ingen motsvarande nationell resurs, men flera organisationer finns, såsom Norsk Gardsost, Nortura och fem regionala kompetensnätverk för lokalproducerad mat som bland annat ger ut tidskriften Mathåndverk. Många småskaliga gårdar bedriver mathantverk på sin egen gård, exempelvis gårdsmejerierna Bryn och Lillängen i projektet. Mathantverkare arbetar också ofta med råvaror från gårdar som gynnar det biokulturella arvet, exempelvis regionalt odlad kulturspannmål. Småskaliga gårdar har därför redan idag utbyte av dessa organisationers verksamhet. Men det är inte givet att gårdar som är primärproducenter, men inte själva förädlar genom mathantverk eller levererar till

sådana förädlare, kan dra nytta av verksamheten. Med den långvariga erfarenhet och omfattande verksamhet och nätverk som redan finns inom de nämnda organisationerna kan ett förslag om att utöka deras uppdrag till att även omfatta småskaliga gårdar som inte själva bedriver mathantverk vara värt att undersöka. För norskt vidkommande skulle en nationell samordnande organisation kunna vara en värdefull hjälp.

BRIST PÅ INFRASTRUKTUR

Gårdarna i projektet har flera olika erfarenheter av att infrastrukturen för dagens jordbruk inte är anpassad för småskalig produktion. Ett sådant exempel är att lastbilarna som hämtar produkter till livsmedelsbutikerna blivit så stora att de inte längre kommer in på gården. Andra exempel är strukturomvandlingen inom mejeri och slakteri, det vill säga att många små slakterier och mejerier lagts ned, med långa transporter av mjölk och djur som följd. För gårdsbrukare som värnar om djurvälståndet är långa transporter av djur till slakt inte acceptabelt. Gällande mejerisidan framkom vid workshopen att det finns en särskild problematik kopplad till getmjölk, och att det både i Norge och Sverige är svårt att få mjölk hämtad från gårdar och fäbodan som håller getter. Detta är en särskild utmaning då getter är av stor betydelse för reproduktionen av det biokulturella arvet. Från Norge har vi till och med ett exempel på hur nedläggningen av flera getmejerier, kombinerat med koncernen Tines hämtningsplikt av getmjölk, i slutändan resulterade i att getmjölken hölls ut eftersom Tine inte kunde vidareförädla den!

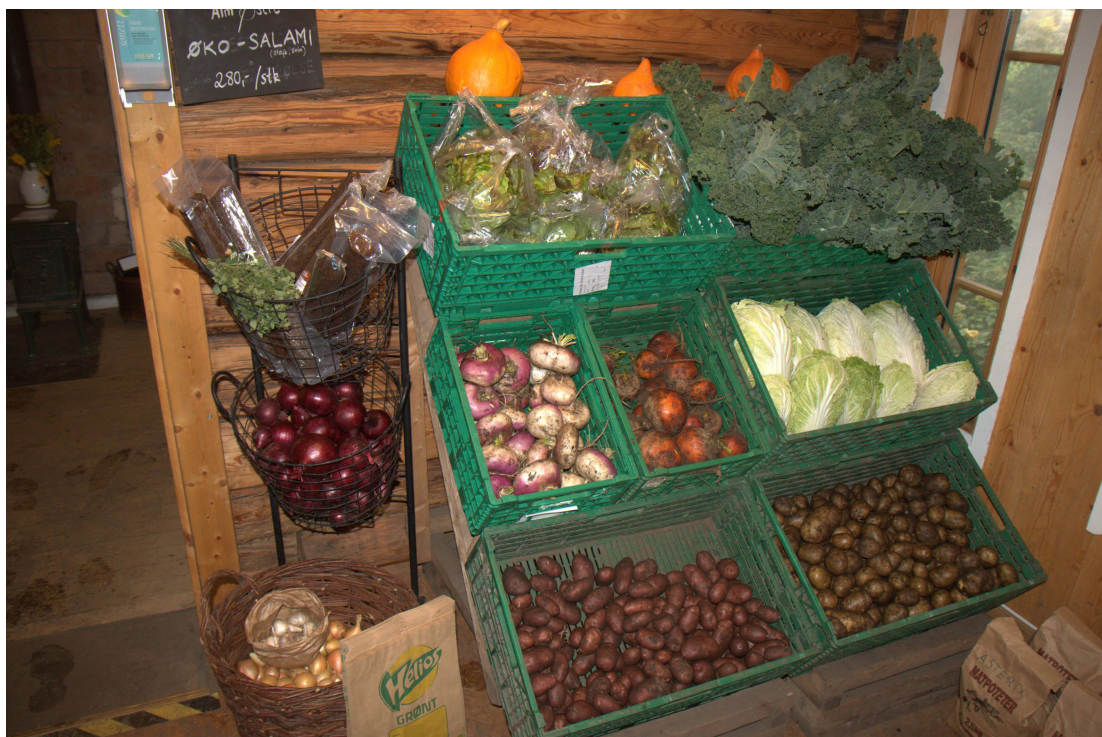

Bild 12: Gårdsbutik med försäljning av egenproducerade grönsaker, ägg, kött, mjölk, bröd, mejeriprodukter och andra ekologiska varor, Alm Østre.

Gårdarna i projektet har reagerat på denna utveckling bland annat genom att utveckla egen produktförädling, exempelvis gårdsmejerier och ysterier, och alternativa försäljningskanaler såsom försäljning direkt till kund via abonnemang, gårdsbutik och Reko-ringar (bild 12). Vid workshopen kom flera förslag på möjliga lösningar till utmaningarna kring infrastrukturen så att den kan bättre anpassas för småskaliga producenter. Temat om försäljningskanaler är av stor vikt och återkommer i projektets andra workshop i maj 2022.

Slakterifrågan

Vid workshopen diskuterades framför allt slakteri-problematiken, eftersom gårdsägarna vill kunna säkerställa att deras djur blir väl omhändertagna och gärna vill följa med djuren fram till slakt (bild 13). Det är kostsamt och tar mycket tid, och för långa transporter av djuren är inte acceptabelt. Man är medveten om att det är dålig lönsamhet i små slakterier och deltagarna nämnde även att ett försök med mobilt slakteri i Norge lagts ned på grund av kostnaderna. Trots detta behöver slakterialternativ för småskaliga gårdar som värnar om djurvälferden tas fram. Praktiker som diskuterades var:

- *Härkomstslakt.* Djuret skjuts och avblodas i hagen på gården innan det transporteras till slakteriet. Veterinärer som ska besiktiga vid härkomstslakt utses av Livsmedelsverket/Mattilsynet. Det är inte alltid den lokala veterinären. Denna ordning innebär också en kostnad och ett nytt regelverk.
- *Viltslakteri.* Både i Norge och Sverige finns en särskild ordning kring dessa. Det finns många fler viltslakterier än slakterier för tamboskap och det skulle därför kunna innebära kortare transporter om djuren kunde köras till sådana slakterier.
- *Renslakterier.* Kan praktiker från renslakt inspirera till en ordning för slakt av andra djur?
- *Mobila slakterier.* Är det möjligt att hitta en modell där denna typ av slaktverksamhet kan bära sig?

Ytterligare utmaningar som lyftes i förhållande till slakterifrågan var att det råder brist på slaktare och att småskalig slakt kräver delvis andra kompetenser än för industriell slakt. Regelverket för småskaliga slakterier nämndes också som ett problem.

Bild 13: Grisar, Ridgedale.

Bild 14: Getter på bete, Lillängen.

BETE, SÄRSKILT SKOGSBETE, KAN VARA BEGRÄNSAT

Bete, särskilt skogsbete/ betad skog, är centralt för det biokulturella arvet.

Länsstyrelsen betonade också i workshopen att det finns ett stort behov av skogsbete för reproduktion av det biokulturella arvet. Samtidigt kan skogsbetet innebära konflikter eller andra utmaningar. En av gårdarna i projektet kunde inte låta sina getter beta i skogen då de "ringbarkar träden" och även äter plantor. En annan gård hade en annan utmaning då konstgödslingen av skogen där deras djur betade försvårade för utmarksbetet eftersom gården drivs ekologiskt och biodynamiskt. De närvarande svenska gårdarna hade begränsat sina djurs bete till de egna hagarna, eftersom de saknar erfarenhet av skogsbete och vill värna om grannsämjan (bild 14). Alm Østre nyttjar allmänningsskogen och de starka betesrättigheter som är kopplade till denna. Till skillnad från i Norge har det varit svårt att hävda de gamla betesrättigheterna i Sverige, vilket inte minst säterbruket fått känna av. En möjlighet för utvecklande av skogsbetet som nämndes var det nya elektroniska hjälpmedlet Nofence, som gör det möjligt att låta djuren gå i skogen tryggt utan stängsel och vallare. Dock kan Nofence inte användas i Sverige till följd av EU-lagstiftning.

Det finns även potentiella konflikter mellan bete vid fåbodar och stugägare och andra besökare. Vid workshopen nämndes att sådana konflikter finns i Vemdalsområdet, där det blir friktion mellan urminnes beteshävd och besökare. Vid Bryns säter Rømonysetra i Trysil har dock en "win-win situation" utvecklats mellan getterna, stugägare och besökare. Getterna går runt mellan stugorna och håller öppet på området och stugägarna tycker att det är trevligt med djuren. De hör av sig till Bryns gård om de är oroliga för någon get, och de handlar på gårdsmejeriet. Ett problem, att getterna kunde ge parkerade bilar oönskad uppmärksamhet, löstes genom att det byggdes staket runt bilarnas parkeringsplatser. Efter att de fritidsboendes blommor i närheten av Kåreboessäterna ätits upp av betande kor, hägnades blommorna in på motsvarande sätt.

Vid workshopen betonades att man förstås är beroende av goda relationer med sina grannar, oavsett om dessa är andra gårdar som kanske drivs konventionellt och i större skala, skogsägare eller fritidsboende, fastboende och turister. Kommunikation och information lyftes som avgörande även om betesrätt kan hävdas. Kunskap om traditioner och gamla sedvänjor i trakten lyftes också som viktigt. Man behöver känna sina grannar.

Flera idéer och exempel på hur bete i skogen kan vara till gagn för såväl gården som skogsägarna lyftes fram. Gårdarna kan få tillgång till mer bete än på den egna gården, och även få betalt för tjänster som de betande djuren utför på andras marker.

Några exempel:

- *Reservbete.* Skogsbete kan vara en extra resurs vid torka, som var fallet på flera håll under den torra sommaren 2018. Skogsstyrelsen hjälpte då till med stängsel av skogsbeten.
- *Kulturminnesvård.* Att låta djuren beta i skogen är bra för kulturminnen bland annat genom att djuren håller efter slyn kring äldre byggnader samt forn- och kulturlämningar.

- *Naturvård.* Återställande av marker genom bete såväl i skog som på ängsmarker. Getterna från både Lillängen och Bryn har använts i sådana sammanhang.
- *Slyröjning.* Bete kan även användas till slyröjning för andra verksamheter såsom i skidbackar och kraftledningsgator.
- *Markberedning.* Grisar skulle kunna vara levande markberedare där skog nyligen avverkats.

HÅRT, OCH STÄNDIGT, ARBETE ATT DRIVA SMÅSKALIGT JORDBRUK

Att driva småskaligt jordbruk innebär arbete nästan alla dygnets timmar och det är många olika saker som man måste kunna på en liten gård. Driver man en gård med många olika produkter innebär det också kontakter med en mängd olika myndigheter och att förhålla sig till regelverk som i huvudsak är anpassade för mer industriell produktion. På ett gårdsmejeri kan man exempelvis behöva göra samma kontroller som på ett mejeri med många anställda med specialister för varje fält. Att driva småskaligt jordbruk är en livsstil. Lediga helger och semestrar är inget som man förväntar sig.

Deltagarna i workshopen lyfte att det är många småbönder som är ensamma, samtidigt som det behövs många händer för att driva småskaligt jordbruk i samklang med naturen. Samarbeten och nätverk av olika slag lyftes som sätt att hantera detta. Alm Østre har sedan länge ett system med praktikanter, lärlingar och volontärer som också är en del av den internationella biodynamiska rörelsen. Många unga runt om i världen är intresserade av att komma till en gård och lära sig arbetet. För dessa är det också en fördel med en gård med mångsidig verksamhet som både ger omväxling i arbetet och en bredd i lärandet. Även på Ridgedale har arbetet med utbildning, kurser och volontärer varit en viktig del av verksamheten. Båda gårdarna ser positivt på att arbeta på detta sätt, och att det är meningsfullt och trevligt att arbeta tillsammans med andra på gården. Man poängterar dock att det krävs en hel del insatser och ett seriöst upplägg med god planering, och att det finns regelverk att förhålla sig till avseende exempelvis kost, logi och försäkringar. Kårebolsatern har också erfarenheter av att engagera volontärer, bland annat genom kontakt med den internationella organisationen Workaway. För att underlätta för de gårdar som är intresserade av att engagera lärlingar, praktikanter eller volontärer är digitala möten med andra som arbetar på detta sätt ett bra alternativ för att utbyta erfarenheter. Även i detta fall skulle det vara en fördel att involvera relevanta myndigheter.

Det största problemet för de småskaliga gårdarna är att det är svårt att få lönsamhet. Med bättre lönsamhet skulle man ha större möjligheter att ha ett likvärdigt liv som andra yrkesverksamma. De småskaliga gårdarna producerar mycket mervärde för samhället, inte minst ett mer eller mindre ideellt miljöarbete. Det handlar bland annat om biologisk mångfald, bevarande av gamla arter och kunskaper, och det är ett mindre energikrävande jordbruk än det storskaliga (bild 15, bild 16). Någonstans borde detta arbete uppvärderas och ge inkomster för de tjänster man utför för samhället. En liten del

Bild 15: Grönsaksparceller med många olika sorter, Ridgedale.

Bild 16: Äppelträd och sommarblomster i oktoberhösten, Alm Østre.

kanske skulle kunna vara ett högre pris för gårdarnas produkter, men det är inte rimligt att ta betalt fullt ut den vägen. Dels skulle priset troligen bli för högt, och dels är tjänsten till godo för hela samhället. Det behövs andra sätt att ersätta de småskaliga alternativa matproducenterna, och kanske även andra aktörer i den alternativa matens värdekedja, för deras samhällstjänster.

Det är möjligt att söka olika typer av stöd i förhållande till dessa samhällstjänster, till exempel kulturlandskapsstöd. Men deltagarna i workshopen, både från gårdarna och myndigheterna, vittnade om att stöden är trubbiga och att det är ett tidskrävande arbete att söka sådana medel. Ett exempel från Norge på trubbigheten i stöden är att det går att söka stöd för att plantera blommor som är bra för bin. Dock kan detta stöd endast sökas för att plantera sådana växter längs kanterna på åkrar med andra grödor, och inte ett helt fält med blommor som man odlar på Alm Østre. Ett exempel från den svenska sidan är att man inte kan få medel för vallare som behövs för säterbruket. Jordbruksstödet är utformat för att lösa en fråga i taget, vilket gynnar specialisering och motverkar mångsidighet. Det rimmar alltså inte med det mångsidiga småskaliga, alternativa jordbruket som gynnar den biologiska mångfalden och det biokulturella arvet.

FRAMTIDEN FÖR DET SMÅSKALIGA, DJUR- OCH MILJÖVÄNLIGA JORDBRUKET SOM GYNNAR DET BIOKULTURELLA ARVET

Det finns flera trender i samhället som kan främja det småskaliga, alternativa jordbruket och i förlängningen det biokulturella arvet. En tydlig trend är ett allt större intresse för lokalt producerad mat med god djurhållning och i samklang med miljön. Återkommande livsmedelslarm om allt från höga halter av antibiotika i importerat kött och haloumi, till skrämmande reportage om djurhållning inom delar av det industriella jordbruket, har lett till att allt fler konsumenter vill veta mer om hur och var den mat som de köper har producerats. Deltagarna i workshopen har också noterat ett sug, både från barn och ungdomar, efter kunskap hur saker hänger ihop från jord till bord.

Klimatförändringarna, den storskaliga livsmedelsproduktionens roll i dessa, och behovet av omställning av hela samhället gör att det småskaliga, alternativa jordbruket har en allt större samhällsrelevans. Det småskaliga, djur- och miljövänliga jordbruket bör vara en viktig kugge i en systemlösning för hållbar utveckling. Pandemin har också tydliggjort sårbarheten när det gäller den inhemska livsmedelsförsörjningen, kanske särskilt i Sverige. Ett förnyat intresse för att kunna leva och verka på landsbygden har också följt i pandemins spår.

Den största utmaningen för det småskaliga jordbruket är möjligheten att kunna leva på verksamheten på ett sätt som även är långsiktigt hållbart för gårdsbrukarna. Även om deltagarna i workshopen lyfte att det är en livsstil att vara småbrukare, att det finns många positiva värden med att leva i en god livsmiljö, att vara nära djur och natur och att finna tillfredsställelse i ett arbete som är en del i ett ekologiskt och historiskt kretslopp, så finns också risken att vardagen inte fungerar, och riskerar att man drabbas av utbrändhet och inte har möjlighet att försörja sig.

Några rekommendationer

Många av de utmaningar gårdsbrukarna brottas med och som diskuterades på workshopen, kräver egentligen systemskiften och politiska beslut. Men det finns också en rad saker som kan, och bör göras här och nu. Workshopen avslutades därför med formulering av ett antal konkreta rekommendationer och tips för förbättringar och förenklingar för småskalig, alternativ matproduktion. Vi har sammanfattat dessa i nedanstående punkter:

- **Diversifiering.** Ökad förädling och utveckling av mathantverk. Ta emot besökare av olika slag i studiebesök/undervisningssyfte från förskoleålder till gymnasieutbildning, lärlingar och praktikanter. Öppen gård-visningar. Erbjud rehabilitering och återhämtning som del av hälsovården. Praktik som en del av integrationsarbete för nyanlända. Kommunala sommarjobb för ungdomar. Som en del av besöksnäringen till exempel bo på lantgård, café/gårdsbutik, samarbete med lokala naturturismföretag eller liknande. Uthyrning av betande djur till natur- och kulturvård, för markberedning efter skogsavverkning eller slyröjningar i skidbackar och kraftledningsgator. Det gäller dock att komma ihåg att ta betalt för den tid det tar att exempelvis hålla ett studiebesök. En viktig rekommendation till de som vill starta ett småskaligt alternativt jordbruk är också att börja i mindre skala och diversifiera efter hand.
- **Utveckling av försäljningskanaler.** En rekommendation är att utveckla distribution och försäljning så att det blir enklare både för producent och kund, till exempel genom att ha ett försäljningsställe. Temat om försäljningskanaler och marknader är i fokus vid nästa workshop som hålls i maj 2022.

- **Betalt för "osynligt" arbete.** De småskaliga gårdarna producerar mycket mervärde för samhället, bland annat biologisk mångfald, bevarande av gamla arter och kunskaper. Detta arbete kan inte enbart betalas genom ett högre pris på varorna utan andra vägar att få betalt för arbetet som gynnar hela samhället behövs. Ett väldigt konkret förslag som kom är att införa miljöskatt på långväga mat.
- **Regelförenklningar.** Detta är en omfattande fråga som också avhandlats i mer detalj under egen rubrik i denna skrift. Regelverken behöver helt enkelt bli bättre anpassade för småskaliga producenter och enklare att förstå för den som inte är utbildad i juridik eller ekonomi. Gårdsbrukarna behöver få använda en större del av sin arbetstid till själva gårdsbruket. Nätverk mellan gårdsbrukare som även inkluderar tjänstepersoner kan underlätta, liksom utökat stöd genom resurs- och intresseorganisationer.
- **Utbildning och kommunikation.** Hela samhället behöver bättre förstå vägen från jord till bord! Dels i relation till att vi alla är dagliga matkonsumenter, dels i förhållande till livsmedelsproduktionens roll för klimatet samt natur- och kulturmiljön. De småskaliga gårdsbrukarna är stolta över sin verksamhet och är ofta duktiga att berätta om den. Dock tar utbildningsinsatser och kommunikation tid och kräver rätt kompetens. Utbildning och kommunikation behöver vara anpassad till målgrupperna, från barn och unga till konsumenter, beslutsfattare, myndighetsutövare och politiker. Även de som arbetar i livsmedelshandeln behöver utbildas till exempel för att bättre kunna hjälpa kunder att förstå en högre prislapp på en produkt från ett småskaligt alternativt jordbruk. Nätverk och intresseorganisationer kan underlätta arbetet med utbildning och kommunikation.
- **Influencers.** Med hjälp av några populära influencers med engagemang för alternativ matproduktion och biokulturellt arv skulle dessa frågor kunna få en större plats i samhällsdebatten.

ATT LÄSA OM BIOKULTURELLT ARV OCH HISTORISK EKOLOGI

- Bele, B., V.K. Simon Nielsen, A. Orejas, J.A.R. Tejedó. 2021. "Intangible cultural heritage of transhumance landscapes: their roles and values – examples from Norway, France and Spain". In M. Bowden and P. Herring (Eds.). *Transhumance - Papers from the International Association of Landscape Archaeology Conference, Newcastle upon Tyne, 2018* (pp.111-128). Oxford: Access Archaeology.
- Crumley, C. L. 2017. "Historical ecology and the study of landscape." *Landscape Research* 42(sup1), S65–S73.
- Crumley, C.L., T. Lennartsson. & A. Westin (red). 2018. *Issues and Concepts in Historical Ecology: The Past and Future of Landscapes and Regions*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Eriksson, O. 2016. "Historical and current niche construction in an anthropogenic biome. Old cultural landscapes in southern Scandinavia." *Land* 2016, 5, 42.
- Eriksson, O. 2018, "What is biological cultural heritage and why should we care about it? An example from Swedish rural landscapes and forests." *Nature Conservation* 28, 1-32.
- Eriksson, O. & M. Arnell. 2017. "Niche construction, entanglement and landscape domestication in Scandinavian infield systems." *Landscape Research* 42, 78-88.
- Eriksson, O., M. Arnell & K-J. Lindholm. 2021. "Historical ecology of Scandinavian infield systems." *Sustainability* 2021, 13, 817.
- Lindholm, K-J. & A. Ekblom. 2019. "A framework for exploring and managing biocultural heritage." *Anthropocene* 25.
- Rotterham, I. 2015. "Bio-cultural heritage and biodiversity: emerging paradigms in conservation and planning." *Biodiversity and Conservation* 24, 3405-3429.
- Stagno, A.M. 2019. "Investigating rural change. Legal access rights and changing lifestyles in rural mountain communities (Ligurian Apennines, Italy, 16th–21st centuries)." *World Archaeology* 51:2, 311–327.
- Sundqvist, M. & A. Johansson. 2014. *Kartläggning av biologiskt kulturarv i fäbodmiljöer. Värmlands län 2012*. Länsstyrelsen i Värmlands län 2014: 04.
- Svensson, E. 2009. "Consuming nature – producing heritage: Aspects on conservation, economical growth and community participation in a forested sparsely populated area in Sweden." *International Journal of Heritage Studies* 15, 540–559.
- Svensson, E., J. Haas & L Eckstein. 2021. "Integrating nature and heritage in the boreal forests of Scandinavia? Exploration of a low-budget method." *Landscapes* 21:1, 72-92.
- Tunón, H. & B. Bele. 2019. *Fäboden: Naturen, kulturen och kulturlandskapet*. Uppsala: CBM, Centrum för Biologisk Mångfald.

CRS, CENTRUM FÖR FORSKNING OM
HÅLLBAR SAMHÄLLSFÖRÄNDRING

NIKU Norsk institutt for
kulturminneforskning

BIOKUMA
Biokulturell arv og alternativ matproduksjon

KARLSTADS UNIVERSITET • NORSK INSTITUTT FOR KULTURMINNEFORSKNING • HØGSKOLEN I INNLANDET LÄNSSTYRELSEN VÄRMLAND
• SKOGSSTYRELSEN (VÄRMLAND-ÖREBRO), FÖRBUNDET SVENSK FÅBODKULTUR OCH UTMARKSBRUK • FÖRENINGEN VÄRMLANDS
SÄTERKULTUR • HEDMARKEN LANDBRUKSKONTOR • INNLANDET FYLKESKOMMUNE VED JØNSBERG VIDEREĞÅENDE SKOLE